

Talen, dialecten, nijlpaarden en fruitvliegjes

Sjef Barbiers

. . . VARIATIE IN ZINSBOUW

“Als de zinsbouw verschilt dan is het geen dialect meer maar een andere taal.” Aldus de bozige reactie van de hoofdredacteur van de wetenschapsbijlage van *de Volkskrant* op een artikel van een van zijn journalisten over zinsbouwvariatie in de Nederlandse dialecten. Op het eerste gezicht heeft hij gelijk. De Nederlandse dialecten mogen dan veel verschillen als het gaat om woordenschat, klanken en woordvormen, met de wetten van de zinsbouw, de syntaxis, valt doorgaans niet te spotten. Er is bijvoorbeeld geen enkel dialect in het Nederlandse taalgebied waarin je kunt zeggen *Anna wil eten een appel*, met *een appel* na het werkwoord *eten* in plaats van ervoor zoals in *Anna wil een appel eten*. In het Engels gebruiken ze die onmogelijke volgorde wel: *Anna wants to eat an apple*, maar het Engels is dan ook een andere taal.

Toch blijkt bij nadere beschouwing verschil in zinsbouw geen goede maatstaf om dialecten te onderscheiden van talen. Verschillen in zinsbouw dringen om de een of andere reden minder gemakkelijk tot het bewustzijn door dan bijvoorbeeld klankverschillen, maar ze zijn er wel degelijk in de Nederlandse dialecten. In Vlaanderen hoor je bijvoorbeeld *Ik denk dat Anna wil een appel eten*, met *een appel* tussen de werkwoorden *wil* en *eten* in. In Nederland zouden ze in zo'n geval zeggen *Ik denk dat Anna een appel wil eten*, met *een appel* vóór de werkwoorden *wil* en *eten*. Dit verschil is vergelijkbaar met het bovengenoemde verschil tussen het Nederlands en het Engels, maar het zou onjuist zijn om op grond hiervan te zeggen dat het Vlaams een andere taal is dan het Nederlands.

. . . STANDAARDTAAL EN DIALECTEN

Syntactici hebben van oudsher vooral onderzoek gedaan naar de zinsbouw van standaardtalen. Dat heeft verschillende oorzaken. Veel

syntactici spreken van huis uit alleen maar een standaardtaal. Het verzamelen van gegevens over de zinsbouw van dialecten is bijzonder arbeidsintensief als je het dialect zelf niet spreekt. Zulke gegevens liggen niet voor het oprapen. Zo vind je in een dialectgrammatica doorgaans veel gegevens over de woordenschat, de woordvorming en de klanken van een dialect, maar vrijwel niets over de zinsbouw; dat komt waarschijnlijk doordat zinsbouwverschillen minder opvallen. Spontane spraak bestuderen levert ook betrekkelijk weinig op, want veel verschillen in zinsbouw komen pas aan het licht door gericht vragen naar het voorkomen van bepaalde zinsconstructies.

Een andere oorzaak van de beperking tot standaardtalen is dat in de beginfase van het moderne syntactische onderzoek, in de jaren zestig, zeventig en tachtig van de vorige eeuw, het idee overheerste dat het niet zoveel uitmaakte welke taal je onderzocht. De achterliggende gedachte was, en is nog steeds, dat aan de zinsbouw van elke taal een aantal abstracte wetten ten grondslag liggen die voor alle talen gelden. Die wetten kunnen gevonden worden door de zinsbouw van een taal diepgaand te analyseren en daarvoor kun je het beste een taal nemen waar je gemakkelijk veel gegevens over kunt krijgen. Van je eigen taal kun je het best beoordelen of een bepaalde woordvolgorde mogelijk is of niet. Een Nederlandse syntacticus onderzoekt het Standaardnederlands, een Engelse syntacticus het Standaardengels, een Japanse syntacticus het Standaardjapans enzovoort. Vergelijking van de zinsbouw van die talen levert dan een verzameling overeenkomsten en verschillen op waar de algemene zinsbouwwetten uit kunnen worden afgeleid.

Een jaar of tien geleden begon echter het inzicht door te breken dat onderzoek van talen of dialecten die sterk op elkaar lijken, bijvoorbeeld het Nederlands en het Gronings, preciezere uitspraken over de wetten van de zinsbouw mogelijk maakt dan onderzoek naar sterk van elkaar verschillende talen als het Nederlands en het Japans. Vergelijk het met de bioloog die wil onderzoeken door welk gen de oogkleur van een dier wordt bepaald. Deze kan ervoor kiezen om het erfelijk materiaal van een nijlpaard te vergelijken met dat van een fruitvliegje, maar de kans dat hij zo het gen voor oogkleur op het spoor komt is buitengewoon klein, omdat er nog zoveel andere grote en kleine verschillen zijn tussen het nijlpaard en het fruitvliegje. Deze onderzoeksstrategie lijkt op het vergelijken van het Nederlands en het Japans. Als de bioloog daarentegen het erfelijk materiaal van een fruitvliegje met rode oogjes vergelijkt met dat van een fruitvliegje met zwarte oogjes is zijn kans op

succes veel groter, want de fruitvliegjes zijn verder vrijwel identiek. Deze strategie lijkt op het vergelijken van het Nederlands en het Gronings.

. . . JAN HAD WEL EEN APPEL EETM WILT

Een voorbeeld van de laatste strategie. Een syntacticus stuit op het volgende merkwaardige feit. In de voltooid tijd gebruik je in het Nederlands het hulpwerkwoord *hebben* of *zijn* en een voltooid deelwoord: *Jan had wel een appel gewild*. Het gekke is nu dat als je aan die zin nog een werkwoord toevoegt, het voltooid deelwoord moet veranderen in het hele werkwoord. Je kunt wel zeggen *Jan had wel een appel willen eten*, maar niet *Jan had wel een appel gewild eten*. De syntacticus wil nu weten of het voltooid deelwoord altijd moet worden vervangen door het hele werkwoord als er drie werkwoorden in de zin staan. Het Gronings laat zien dat dit niet zo is. In de Groningse zin *Jan had wel een appel eetm wilt* is *wilt* het voltooid deelwoord.

De syntacticus wil vervolgens weten waarom het Gronings hier wel een voltooid deelwoord heeft en het Nederlands niet. De twee zinnen verschillen op nog twee punten. Het Groningse voltooid deelwoord heeft geen *ge-*, het Nederlandse wel. De volgorde in het Gronings is *eetm wilt* en in het Nederlands *willen eten*. Het zou kunnen zijn dat deze twee verschillen met het eerste samenhangen. Een recent gehouden schriftelijke enquête in het kader van het project Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten (SAND) bevestigt deze veronderstelling, die ook in de literatuur al eens was geopperd. Van de meer dan driehonderd variëteiten van het Nederlands (verspreid over heel Nederland en België) die in deze enquête werden onderzocht, zijn er dertig die een voltooid deelwoord hebben in zinnen als deze, en niet het hele werkwoord. Deze dertig variëteiten worden niet alleen in Groningen gesproken maar ook in Friesland, Drenthe en Overijssel. Voor alle dertig geldt dat ze hun voltooid deelwoorden zonder *ge-* vormen en dat het voltooid deelwoord op de laatste plaats moet staan. Deze eigenschappen zijn kennelijk voorwaarden voor het voorkomen van een voltooid deelwoord in deze zinsconstructie. Een dergelijke samenhang hadden we waarschijnlijk nooit gevonden door het Nederlands met het Japans te vergelijken, want die talen verschillen op zoveel punten dat het veel moeilijker is om vast te stellen welke verschillen met elkaar samenhangen.

. . . HET SAND-PROJECT

De afgelopen tien jaar is het onderzoek naar zinsbouw in dialecten flink toegenomen. In Duitsland, Zwitserland en Italië lopen grootschalige onderzoeken naar zinsbouwvariatie in het Duits en Italiaans. Ook de dialecten van het Engels mogen zich in een toenemende belangstelling verheugen. Het SAND-project beslaat Nederland en Vlaanderen en is in januari 2000 gestart. Dit samenwerkingsproject van het Meertens Instituut, de Fryske Akademy en de universiteiten van Amsterdam, Leiden, Antwerpen en Gent beoogt het inventariseren, beschrijven, in kaart brengen en analyseren van zinsbouwvariatie in de Nederlandse en Vlaamse dialecten.

Omdat de variatie in zinsbouw zo groot is, is het project beperkt tot vier domeinen: het einde van de zin, het begin van de zin, ontkenningen, en persoonlijke voornaamwoorden. Van het eerste domein zagen we hierboven al een voorbeeld: de volgorde en vorm van werkwoorden aan het einde van de zin kan variëren in de dialecten van het Nederlands.

Een van de interessante verschijnselen in het tweede domein, het begin van de zin, is voegwoordvervoeging. Met het verschijnsel vervoeging is iedereen bekend. In het Nederlands wordt de vorm van het werkwoord bepaald door het onderwerp van de zin: *Ik loop*, maar *Wij lopen*. Er zijn dialecten van het Nederlands waar niet alleen het werkwoord maar ook het voegwoord, bijvoorbeeld *als* of *dat*, zich aanpast aan het onderwerp. Als het onderwerp meervoud is, moet ook het voegwoord in het meervoud staan. Zo zeggen ze in de Hoekse Waard *As hai met de fiets komt*, maar *Azze de kippe een valk zien*. Voegwoordvervoeging is een bijzonder verschijnsel, het wordt maar in weinig talen van de wereld aangetroffen en bijvoorbeeld niet in het Standaardnederlands. Dat is nog een extra reden om zinsbouwonderzoek niet te beperken tot standaardtalen.

Ontkenningen vormen het derde domein van onderzoek. Een voorbeeld van variatie is hier het voorkomen van het woordje *en* in ontkenkende zinnen van het West-Vlaams: *Jan en ee nie veel geld nie meer*. Deze zin is ook bijzonder vanwege de meervoudige ontkenning. Waar het Standaardnederlands één ontkenkend woord gebruikt, *niet* in *Jan heeft niet veel geld meer*, heeft het West-Vlaams er drie: *en*, *nie* en nog eens *nie*. Van *en* is het trouwens niet zeker of het wel een ontkenkend woord is, want het komt ook in sommige niet-ontkenkende zinnen voor: *'t en was maar resekes goe genoeg* 'Het was maar net goed genoeg.'

Het vierde domein zijn de persoonlijke voornaamwoorden, dat zijn woorden zoals *hij, het, er, zichzelf, een* die gebruikt worden als een levend wezen of een ding al bekend is uit de talige of niet-talige context. Een voorbeeld van variatie is hier het invoegen van het woordje *een* of zijn equivalent in een taal of dialect. In het Nederlands kun je zeggen *Zeg jongen, jij bent ook 'n rare*, waarbij na *'n rare* het woord *jongen* is weggelaten. In een aantal Noord-Brabantse dialecten kun je in deze constructie *jongen* weglaten en in plaats daarvan *een* zeggen: *Gè zet ok unnen arigen inne*. En in het Fries vind je: *Dû bist ek in rarenien*. Deze Noord-Brabantse en Friese dialecten lijken op dit punt op het Engels, waar je immers moet zeggen: *You are a strange one*. Het lijkt er echter op dat het Noord-Brabants nog weer anders in elkaar zit, want *een* wordt ook toegevoegd als er helemaal geen woord afwezig is: *Zo'n wijf één kunde mar beter niej tegenspreke*.

... VERZAMELEN VAN GEGEVENS

De gegevens over zinsbouwvariatie worden verzameld door het raadplegen van literatuur en door middel van schriftelijke en mondelinge enquêtes. Elk van deze drie methoden van gegevens verzamelen heeft zo zijn voordelen en beperkingen, en ze worden daarom in aanvulling op elkaar gebruikt. Gegevens die verzameld zijn met de ene methode kunnen worden gecontroleerd door ze te vergelijken met de gegevens die het resultaat zijn van een van de andere methoden.

Voor het literatuuronderzoek is in het SAND-project een bibliografie gemaakt van wetenschappelijke artikelen en boeken over zinsbouwvariatie. Deze bibliografie bevat thans meer dan 1300 titels en is te raadplegen als elektronische database.¹ Lang niet alle verschijnselen waarin we geïnteresseerd zijn komen in de literatuur aan bod, en ook zijn bepaalde streken en plaatsen duidelijk ondervertegenwoordigd.

Om een eerste beeld te krijgen van de zinsbouwvariatie en de spreiding daarvan is, onder andere op basis van deze bibliografie, een schrif-

---

¹ Een beknopte versie van deze bibliografie is te vinden op het Internet, op het volgende adres:

<http://www.meertens.knaw.nl/projecten/sand/sandbiblioframe.html>

De volledige bibliografie kan worden geraadpleegd op het Meertens Instituut te Amsterdam.

telijke vragenlijst met ongeveer 400 vragen gemaakt. Deze is uitgestuurd naar de informanten van het Meertens Instituut. De 367 informanten die deze vragenlijst ingevuld terugstuurd woenen redelijk gespreid over het taalgebied. Vragen en antwoorden zijn ingevoerd in een database en voorzien van trefwoorden die het zoeken vergemakkelijken. Deze database wordt gebruikt door de onderzoekers die aan het SAND-project werken, voor de voorbereiding van een mondelinge enquête en ook voor promotie-onderzoek.

De schriftelijke enquête heeft een aantal nadelen die mondelinge interviews noodzakelijk maakt. Een eerste nadeel is dat het bij een schriftelijke enquête niet mogelijk is om door te vragen. Een tweede nadeel is dat een schriftelijke enquête uitnodigt tot het (onbewust) gebruiken van standaardtaal. Bijkomend probleem is dat de meeste dialectsprekers niet gewend zijn in hun dialect te schrijven. De meeste dialecten hebben ook geen eigen spellingsysteem. Van de informant wordt dus veel gevergd. Hij of zij moet zelf een spelling bedenken en daarbij beslissen of een bepaalde variatie in uitspraak van belang is of verwaarloosd kan worden.

Om deze nadelen te ondervangen wordt in 250 plaatsen in Nederland en België een mondeling interview afgenomen van circa 120 vragen. Veel van die vragen worden overal gesteld, maar er zijn er ook een aantal die alleen in bepaalde regio's worden gesteld. Dankzij de schriftelijke enquête weten we dat sommige verschijnselen alleen in een duidelijk afgebakend gebied voorkomen; daarbuiten hoeven we daar dan niet naar te vragen. Ook hangen verschijnselen soms met elkaar samen, zoals we hierboven zagen in het voorbeeld met de volgordevariatie van werkwoorden aan het einde van de zin. In dergelijke gevallen vragen we eerst naar één verschijnsel en als dat niet voorkomt hoeft naar de andere verschijnselen niet meer gevraagd te worden.

Een van de doelen van het project is om op kaarten aan te geven waar welk verschijnsel voorkomt. Taalvariatie is echter niet alleen geografisch bepaald. Het is bijvoorbeeld bekend dat ook leeftijd met taalvariatie samenhangt. Als je een kaart wilt maken van geografische variatie moet je dus andere factoren zoveel mogelijk constant houden. De leeftijdsgroep waarvoor in het SAND-project is gekozen ligt ongeveer tussen de 55 en 65 jaar, omdat van die groep bekend is dat ze het meest hun dialect gebruiken.

De interviews worden afgenomen door taalkundigen. De meeste van de taalkundigen in het SAND-project hebben echter het probleem

dat ze alleen maar Standaardnederlands spreken, terwijl de geïnterviewde tweetalig is: hij of zij spreekt naast het dialect ook nog de standaardtaal. Uit andere onderzoeken is bekend dat een dialectspreker die geïnterviewd wordt door een spreker van de standaardtaal onbewust de neiging heeft om de standaardtaal te gebruiken of een variëteit die tussen de standaardtaal en het dialect in zit. Dit zou daarom tot onbetrouwbare gegevens kunnen leiden. Voor elk meetpunt vragen we daarom twee dialectsprekers: één die de vragen stelt en één die de antwoorden geeft. Dat maakt tegelijk de kans kleiner dat we individueel bepaalde variatie vastleggen.

De interviews zijn opgenomen op de band en het spraakmateriaal op deze banden wordt vervolgens ingevoerd in de computer. Dit spraakmateriaal wordt uitgeschreven en aan deze tekst wordt allerlei taalkundige informatie toegevoegd. Uiteindelijk zal het mogelijk zijn om met één druk op de knop kaartjes te tekenen van de spreiding van verschillende zinsbouwvarianten. Hieruit zal een aantal kaarten worden geselecteerd die geschikt zijn voor presentatie in de vorm van een papieren atlas.

. . . DOEL VAN HET ONDERZOEK

De papieren atlas zal de voltooiing zijn van een drieluik dat uniek is in de wereld. Eerder verschenen al twee delen van de Fonologische Atlas, die een beeld geeft van de variatie in klanken in de dialecten van het Nederlands.² Spoedig zal ook de Morfologische Atlas verschijnen, waarin de variatie in woordvorming in kaart is gebracht. Tezamen geven deze atlassen een schitterend beeld van de variatie in de dialecten van het Nederlands omstreeks de milleniumwisseling.

Maar daarmee is het werk niet af. De verzamelde gegevens en de bijbehorende kaarten openen een scala aan mogelijkheden voor taalkundig onderzoek vanuit verschillende invalshoeken. In het kader van het SAND-project zijn we vooral geïnteresseerd in hoe de zinsbouw in taal in elkaar zit: welke zinsbouwprincipes hebben alle talen met elkaar

---

² Goossens, J., J. Taeldeman en G. Verleijen: *Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten*. Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, Gent. Deel 1 is verschenen in 1998, deel 2 in 2000. Deel 3 moet nog verschijnen.

gemeen, welke zinsbouwprincipes kunnen variëren, en hoe hangen verschijnselen die variëren met elkaar samen? Binnen het project zullen in ieder geval drie mensen promoveren op onderzoek waarin dergelijke vragen voor een bepaald verschijnsel of een bepaald gebied worden onderzocht, maar er zijn genoeg gegevens voor jarenlang diepgaand onderzoek en vele proefschriften.